

David Brolin

Arnold Ljungdal och *Marxismens världsbild*

Ur *Häftet för kritiska studier* nr 1-98

Strax efter andra världskrigets slut publicerades ett otidsenligt svenskt bidrag till den marxistiska idétraditionen. Författaren var bibliotekarien vid Kungliga Biblioteket, poeten och Rilkeöversättaren Arnold Ljungdal. Den hegelianskt präglade marxtolkning han presenterade fick ett närmast inkvisitoriskt bemötande av landets då ledande intellektuella.

Efter tolv års arbete och forskning var Arnold Ljungdal (1901-1968) färdig med sitt magnum opus [Marxismens världsbild](#) 1947. Studierna inleddes medan fascismen slog Europa i sina bojor och avslutades i ett efterkrigseuropa där Amerika framtonade som det politiska och ekonomiska idealet. Karl Marx stod inte högt i kurs. De flesta socialdemokrater och intellektuella hade förvisat marxismen till historiens sophög. Det var alltså högst inopportunt, för att inte säga provokativt, att ge ut en studie i marxism vid denna tidpunkt.

Ljungdal var långt före sin svenska samtid — men däremot i fas med de västeuropeiska marxuttolkarna — och hans avancerade utläggningar kring det tabubelagda marxiska tänkandet föll inte i god jord. Boken förkastades på politisk grund, närmast inkvisitoriskt, av landets ledande kulturella och akademiska intelligentia. Den konstruktiva diskussionen kom att lysa med sin frånvaro. Jan Myrdal har, något tillspetsat, formulerat Ljungdals öde: ”[...] han fick vänta en hel generation på att få sina läsare.”¹ När *Marxismens världsbild* gavs ut i en andra upplaga i slutet på sextiotalet (sedan dess har ständigt nya upplagor sett dagens ljus) harmonierade den äntligen med tidsandan — men om den fick så många fler läsare låter jag vara osagt. Ljungdal fick emellertid inte njuta av frukterna: studentupprorens 1968 blev året för hans död.

Vi skall dock inte vara för svartsynta. Visserligen mötte boken ett kompakt motstånd då den kom ut hösten 1947, men i mörkret finns flera ljuspunkter, som inte tillräckligt beaktas av de få skribenter som närmat sig Ljungdal. I såväl kommunistisk press som i socialdemokratiska tidningar och tidskrifter dök det upp recensenter som hyllade boken. Till detta kan vi lägga den postuma uppskattning som boken rönt; ännu i våra dagar framhävs verket som ett lysande exempel på en självständig och kritisk tillägnelse av marxismen. Bo Gustafsson skriver att ”Arnold Ljungdals *Marxismens världsbild* är ett lyckokast, kanske den bästa sammanfattningen av marxismens filosofi som någonsin skrivits.”² Stefan Jonssons åsikt är densamma: ”*Marxismens världsbild* är fortfarande en för svenska förhållanden och i sin art oöverträffad bok.”³ Slutligen, för att sätta punkt för panegyriken, kan jag nämna att boken rekommenderas i Sven-Eric Liedmans politiska idéhistoria.

Slutsatsen vi kan dra av kommentarerna ovan är att boken är aktuell och att den inte står och samlar damm. Allt beröm till trots hittar vi inte mycket skrivet om den. Jan Stenkvist har behandlat Ljungdals tidiga alster och hans clartéperiod i *Arnold Ljungdal, Clarté och tjugotalet* (1971). Därutöver finns några artiklar.⁴ Som vi ser finns det fog för en problematiserande läsning av Ljungdals portalverk. Min artikel har ett dubbelt syfte: dels att försöka tränga in till kärnan i *Marxismens världsbild* och lyfta fram dess centrala idéer, dels att analysera mottagandet av den i svenska tidningar och tidskrifter.

¹ Myrdal 1981 s 7.

² DN 17/8 1980.

³ Jonsson 1994 s 33.

⁴ Se i första hand Stefan Jonssons artikel, men också Zachrisson 1990.

Biografi

Arnold Ljungdal var inte bara författare och marxist. För en del är han mer känd som poet och översättare av Brecht och Rilke. I hans samlade produktion, som omspanner omkring fyrtio år, ryms ett antal diktsamlingar, en roman, en självbiografi och sex teoretiska alster.⁵ Ljungdal kom från ett religiöst färgat medelklasshem i Mellerud och växte upp i Göteborg, först hos modern under mycket knappa förhållanden, sedan hos den på första världskriget profiterande nyrike fadern. Kombinationen av misär i modershemmet och en ”gulaschbaron” till far förde Ljungdal mot kommunismen. Den politiska åskådningen blandades emellertid med religiösa tankar, tron på eviga värden. En uppenbarelse, en eldsupplevelse strax efter broderns tragiska död 1919 bidrog till att förstärka religiositeten (som inte har med kristendom att göra) hos Ljungdal.

Efter studenten gick vägen först till Tyskland och året senare (1921) till Lund och studier i teoretisk filosofi för Hans Larsson. I Lund startade han Clarté tillsammans med ett antal radikala kamrater och med den kände Hannes Sköld som ”beskyddare”. Av den påbörjade akademiska karriären — vars konkreta uttryck var den kristendomskritiska licentiatavhandlingen *Tiden och tron* (1926) — blev intet. Tillvarons fasta punkt blev bibliotekarietjänsten vid Kungliga Biblioteket i Stockholm. Detta innebar naturligtvis inte att författandet lades på is. Diktsamlingar och kulturkritiska alster kom att avlösa varandra genom åren, ända fram till 1967 och essän *Georg Lukács och marxismens estetik*.

Allt Ljungdal skrivit är läsvärt och intressant, som t ex hans sena kristendomskritik i *Problemet Kierkegaard* (1964) eller den mot Uppsalaskolan riktade skriften [Nihilismens filosofi](#) (1943), men det riktigt stora arbetet är ändå *Marxismens världsbild*. Det är så gott som uteslutande den som här står i fokus.

Den ”mogne” Marx

Det ljungdalska projektet är ett ”återvändande till Marx”. Den kritiska udden riktar sig mot sekelslutets och det tidiga 1900-talets mekaniska och deterministiska marxism. De drabbade är Karl Kautsky, Eduard Bernstein och andra representanter för Andra Internationalen. Kritiken stannar dock inte här, det hade varit för enkelt, utan slår också mot (delar av) Lenins tänkande, och grundläggarna själva, Marx och Engels, går inte heller oskadda ur Ljungdals teoretiska mangling.

Ljungdal återvänder till, som han uttrycker det i förordet 1967, den ”mogne” Marx.⁶ Det är alltså inte fråga om en nyupptäckt av den ”unge” Marx och de s k Parismanuskripten; inte heller är det tal om en radikal uppdelning av Marx verk i en ”ideologisk” och en ”vetenskaplig” del, som Louis Althusser företog sig i *Pour Marx* [[För Marx](#)](1965). Ljungdal ställer inte *Kapitalets* vetenskaplighet mot ungdomsskrifternas humanism och för-vetenskaplighet. *Kapitalet* spelar en undanskymd roll i hans bok, liksom Marx nationalekonomiska teorier överhuvudtaget. *Marxismens världsbild* centreras istället kring Marx arbeten från 1845 och fram till 1850. En nyckelroll spelar *Feuerbacheserna* och *Den tyska ideologin* (bägge från 1845 men publicerade först 1932).

Fram träder således Marx som filosof, och bort flyger Marx som ekonom. Denna rörelse bort från den ekonomiska sidan av det marxiska verket till den filosofiska är en västeuropeisk företeelse, som inleds under 1920-talet. Postumt talar man om ”västmarxismen”.⁷ Som dess centrala gestalter räknas Georg Lukács och hans tidiga [Historia och klassmedvetande](#) från 1923, Karl Korsch och dennes [Marxism och filosofi](#) från samma år, Frankfurtskolan, Jean-

⁵ De teoretiska arbetena är: *Tiden och tron* 1926, *Kulturen i fara* 1927, *Nihilismens filosofi* 1943, *Marxismens världsbild* 1947, *Problemet Kierkegaard* 1964 och *Georg Lukács och marxismens estetik* 1967.

⁶ Ljungdal 1967 s 5.

⁷ Se t ex Anderson 1984.

Paul Sartre, Louis Althusser m fl. Så gott som samtliga ur denna skara har en bakgrund som akademiska filosofer. Lukács och Theodor W Adorno är två lysande exempel. Gemensamt har de att de återvänder till Hegel och till dialektiken. Att återupprätta det dialektiska tänkandet, och samtidigt rensa marxismen från dess mekaniska slagg, är deras projekt — ett projekt som Ljungdal kan sägas ansluta sig till. Han är ur denna synvinkel en ”västmarxist”: han är filosof och han är hegeliansk marxist.

Klassificeringen rymmer emellertid inte hela sanningen. Läsaren kommer att märka att det finns trådar i Ljungdals filosofi som löper åt det ”ortodoxa” hållet; författaren till *Marxismens världsbild* omfattar nämligen Engels idéer om den allomfattande dialektiken i böcker som *Naturens dialektik* och *Anti-Dühring*. Författaren bygger alltså inte bara på en ”mogen” Marx utan också på en ”åldrande” Engels och dennes verk från 1870- och 80-talen.

Det bör också påpekas att vi inte har framför oss en konventionell studiehandbok i marxism. Hegel, Marx och Engels utgör visserligen grunden, men från detta fundament reser sig en idébyggnad som Ljungdal är ansvarig för. Syftet med texten är inte exegetiskt:

Vad jag sökt förmedla är snarare en skiss av den verklighetsuppfattning som ger sig ur en tillämpning av de marxistiska idéerna och principerna på det erfarenhetsmaterial som ligger till grund för den aktuella vetenskapliga diskussionen.⁸

Författaren prioriterar således den konkreta analysen och värjer sig för isolerade textutläggningar om det marxiska verket. Vi kommer att se att Ljungdal håller vad han lovat. Referenserna till Marx böcker är relativt få — och sidhänvisningar saknas, vilket gör det svårt för läsaren att avgöra om resonemanget är ”korrekt” — men de Ljungdalska historiska exposéerna desto fler. Det börjar bli hög tid att stiga in i den text som vi steg för steg ringat in.

Från Hegel till Marx

Ljungdal beklagar den alltför klen utvecklade teorin om dialektiken. Efter Marx har främst Lenin bidragit till förståelsen, men inte heller hans, i och för sig banbrytande, insats är tillräcklig. Tomrummet måste alltså fyllas, och Ljungdal anser sig uppenbarligen vara mannen för jobbet. Utgångspunkten, eller ”urkällan” som författaren skriver, är givetvis Hegel. Hegel attackerade nämligen den formella logiken, vars upphovsman var Aristoteles, och dess identitets- och motsägelselag. Vad Hegel gör är att han för in *motsägelsen* och *förändringen* som två nya principer i logiken. Erfarenhetens och verklighetens ständigt skiftande karaktär har undertryckts av de formella logikerna vars svenska motsvarighet Ljungdal ser i Uppsala-skolan — men Hegel återupprättade verkligheten och lät den genomsyra tankekategorierna. Resultatet blev en ”dialektisk” logik. A är inte bara A utan är på väg att bli B. Sålunda bevarar Hegel identiteten hos begrepp och föremål, samtidigt som han betraktar dem som föränderliga. Begrepps- och kunskapsbildning blir en dialektisk process. Dialektiken blir bestämmande för den hegeliska — som likväl är den Ljungdalska — definitionen av verkligheten: ”[...] en levande, organisk enhet av föränderliga element”.⁹

Till dialektiken hör de tre berömda lagarna. Ljungdal ger sken av att ha tagit dem från Hegel, men sanningen är att de, åtminstone i ”kodifierad” form, kommer från Engels. Ljungdal behandlar dem i tur och ordning. Den första lagen, ”lagen om identiteten som en enhet av motsatser”, har exemplifierats ovan. Därpå följer ”lagen om kvantitetens övergång i kvalitet”. Här väljer författaren det inom marxistisk litteratur klassiska exemplet om vatten som upphettas och vid kokpunkten förvandlas till ånga. Lagen blir en implicit kritik av den etablerade naturvetenskapen — t ex evolutionsteorin — och dess tro på en störningsfri och harmonisk utveckling. För Hegel sker utvecklingen genom avbrott, språng och kamp. Historiens avbrott i kvalitativ förändring, negationen av det hittillsvarande, åtföljs emellertid

⁸ Ljungdal 1947 s 12.

⁹ Ljungdal 1947 s 35.

av ”negationens negation” (stadieteorin: tes, antites, syntes) som också kallas dialektikens tredje lag. Dess hegelska innebörd är kort och gott syntesen av två oförenliga, motsatta ståndpunkter. Föreningen av motsatserna höjer tänkandet till ett kvalitativt nytt plan.

För Ljungdal blir dialektiken en allmängiltig teori, den har ingen begränsning utan kan tillämpas på samhället, historien, naturen (den organiska och oorganiska) och t o m på kosmos. Engels, naturdialektikens skapare, kritiseras för att vara för ”mekanisk” när han godkänner den så kallade ”värmedöden” och entropilagen. Även kosmos har en framtid, och vilka former den kan ta vet vi inte.¹⁰

Åter till Hegel: Ljungdal sväljer inte hela det filosofiska tänkandet; reservationer och invändningar finns. Liksom Marx vill Ljungdal komma åt den ”rationella kärnan” och tror sig ha funnit den i *metoden*, dvs dialektiken. Godtagbar är också Hegels utvecklingsfilosofi (eftersom marxismen inte kan undvara utvecklingstanken), dvs uppfattningen av historien som process och kamp, där friheten långsamt men säkert, under umbäranden och ständiga reträtter, förverkligas. Reservationerna och kritiken gäller metafysiken och idealismen, vad Ljungdal kallar Hegels dualism.

Stick i stäv mot sin egen dialektik postulerar Hegel en slutpunkt, ett *télos*, för tänkandets och historiens utveckling — givetvis den tidpunkt där han själv befinner sig. Denna *metafysiska* teleologi måste avfärdas. Idén om ett ”historiens slut” är för en dialektiker ohållbar. På denna punkt finns dock en tvetydighet hos författaren. Hegels teleologi förkastas, men ändå sägs marxismen ha en *social* teleologi, om man med detta begrepp avser mänsklighetens strävan att på bästa sätt organisera samhället.

Reservation nummer två gäller identifieringen av vara och tanke. Hegel låter de två nivåerna smälta samman; den yttre verkligheten suddas ut och det verkliga blir ”världs-anden” och begreppen. Om dessa ”konservativa” element kopplas bort, återstår den ”revolutionära” sidan av Hegel: hans metod.

Kritiken mot metafysikern och religionsfilosofen Hegel inleddes inte långt efter hans död. Unghegelianerna påbörjade en kritik mot läromästaren. Ljungdal skisserar den materialistiska och religionskritiska linjen från David Strauss till Ludwig Feuerbach, som når sin fulländning hos Marx. Först hos Marx får dialektiken en politisk och social sprängkraft, ett förhållande som Ljungdal kopplar till ”upptäckten” av proletariatet. Vägen från Hegel till Marx är därmed fullbordad.

Kunskapsteorier

Efter att ha klarlagt marxismens ”för-historia”, dess genealogi, ger sig Ljungdal in på klassiskt filosofiska frågor, närmare bestämt kunskapsteori och ontologi. Ståndpunkten är klar: ”Marxismen är ontologiskt som kunskapsteoretiskt en *materialistisk* teori.”¹¹ Denna positiva beskrivning är dock inte tillräcklig. Här som alltid vill Ljungdal betrakta problemet dialektiskt, vilket konkret yttrar sig i en genomgång och jämförelse av diverse teorier.

Tre svar på det kunskapsteoretiska problemet skisseras: det idealistiska, det mekaniskt materialistiska och det dialektiskt materialistiska. Läsaren är dock ganska viss om resultatet; det är den dialektiska materialismen som är den rätta ståndpunkten. På hegelianskt manér både *upphäver* och *bevarar* detta synsätt de två övriga kunskapsteoretiska positionerna. Idealismens idé om det skapande, aktiva subjektet fortlever i annan form, liksom den mekaniska materialismens uppfattning om det av det materiella avhängiga subjektet. Idealismens misstag är dess subjektivism; den erkänner inte en av medvetandets oberoende verklighet, och teorin leder enligt Ljungdal till solipsism: det enda som existerar är det egna

¹⁰ Ibid s 35.

¹¹ Ibid s 298f.

jaget. Den mekaniska materialismens misstag ligger i dess syn på kunskapen som *avbildning*, eller reflex. Tankeriktningen har sitt ursprung hos 1700-talets franska materialister, som t ex Holbach, och har sedan övertagits av Engels och Lenin. Denna form av materialism har rätt så till vida att kunskapen svarar mot verkligheten, men den har fel när den påstår att sinnesintrycken och begreppen är ”kopior” av den yttre verkligheten. I stället för ”kopior” eller ”avbildning” föredrar Ljungdal att, i linje med Marx syn i *Kapitalet*, tala om kunskap som *översättning*:

Lägg märke till uttrycket översättning. Det anger att det här inte gärna kan vara frågan om något slags avbildnings- eller kopieringsförfarande. Ty en översättning avbildar inte originalets text. Den överför dess mening från ett visst språkligt sammanhang med vissa egenartade element och en bestämd lagbundenhet till ett helt nytt sammanhang med nya element och en annan form av lagbundenhet.¹²

Historiesyner

Ljungdals aversion mot förenklingar, och hans pedagogiska sinne, gör att han inte redogör för den materialistiska historieuppfattningen rakt upp och ner. Enbart en positiv beskrivning är inte möjlig menar han; först måste en tjock mur av misstolkningar sprängas. ”Knappast någon punkt i hela den marxistiska teorin har från början blivit mer lidelsefullt omstridd än den materialistiska historieuppfattningen.”¹³ ”Omstridd” är dock bara förnamnet — knappast någon teori har blivit så förvanskad och feltolkad. Nio av tio har missförstått den, hävdar författaren, och således är det lätt att sympatisera med upprepningsarbetet som följer.

En vanlig, felaktig syn på historiematerialismen utgår från bl a belgaren Henri de Man. de Man såg teorin ur *det ekonomiska intressets* och *förvärvsbegärets synvinkel*. Tolkningen av Marx blir ekonomistick: människors handlande förklaras vara styrt av ekonomiska motiv. Mer förvånad blir man när Ljungdal tillskriver Lukács samma misstag. Lukács och de Man har inte sett skillnaden mellan *ekonomiska intressen* och *ekonomiska betingelser*. Den materialistiska historieuppfattningen är ingen psykologisk teori som förklarar människors handlande; den uttalar sig däremot om de materiella betingelserna för detta handlande.

När han [Marx] talar om ekonomins grundläggande betydelse för den historiska utvecklingen, så åsyftar han därmed inte någon subjektiv faktor i människornas medvetande utan de objektiva betingelser under vilka de förvärvar sitt uppehälle.¹⁴

Ljungdal fortsätter sedan att avgränsa Marx uppfattning från andra materialistiska tolkningar. Han benämner dem den geografiska och den biologiska materialismen. Den geografiska materialismen är en klimatlära som betonar naturens inverkan på människan. Idéns kändaste förspråkare är fransmannen Montesquieu. Ljungdal är kritisk mot riktningens statiska naturbegrepp:

Den märker inte att den bakgrund ur vilken den vill förklara det mänskliga handlandet i viss mån framstår som en produkt av samma handlande och att naturen själv är en historisk kategori.¹⁵

Här är det alltså återigen dialektikern med den historiska blicken som talar.

Det odialektiska och mekaniska perspektivet finner Ljungdal också hos de teorier som utgår från *människans* natur och som spekulerar om diverse ”ras- och folkkaraktärer”. Ryssen har exempelvis allmänt betraktats som bunden till sin jord och fientlig till industrialisering och maskinkultur (se Spengler). Vanföreställningen fick sig en ordentlig knäck, enligt Ljungdal, med oktoberrevolutionen, som visade att ryssen var allt annat än en ”Oblomov”.

¹² Ibid s 109f.

¹³ Ibid s 317.

¹⁴ Ibid s 137.

¹⁵ Ibid s 143.

Kritiken av de (pseudo)materialistiska historiesynerna (ekonomisk, geografisk resp biologisk) erinrar starkt om den kritik som riktades mot den mekaniska materialismens kunskapsteori. Människan som *aktivt subjekt* förnekas; hon begränsas av antingen den yttre miljön (naturen, klimatet etc) eller sin biologiska konstitution (rasen, arvet etc). Marxismens historiesyn förnekar givetvis inte ”miljöns” grundläggande betydelse — Ljungdal skriver tom på ett ställe att den kan ses som en ”miljöteori” — men det ”yttre” beroendet är ekonomiskt och socialt:

Miljöbegreppet som sådant relativiseras, för-mänskligas. Det mister sin gamla naturbetingade karaktär och dras in i den historiska processen som föränderligt, dynamiskt, övergående.¹⁶

Naturens påverkan på människan sker alltså via samhällets *förmedling*. Ljungdal uttrycker tankegången med den fina formuleringen att människan sätter en ”ny natur” mellan sig och den ”ursprungliga naturen”.¹⁷

Produktivkrafter/produktionsförhållanden

Till den materialistiska historieuppfattningen hör begreppen produktivkrafter och produktionsförhållanden.” Produktivkraftsbegreppet är — om man så vill — en abstraktion. Det är en språklig symbol för de aktiva faktorer som vid en viss tidpunkt är verksamma i produktionen och som tillsammans avgör arten och graden av vårt inflytande på naturen.”¹⁸ ”Produktivkrafter” blir hos Ljungdal en sammanfattning av en rad olika verksamheter: allt från fysiskt arbete och maskiner till ”arbetarnas moraliska och intellektuella utrustning, deras allmänna omdöme och mognad.”¹⁹ Det sistnämnda bör observeras, eftersom tankeverksamhet och ideologiproduktion vanligtvis av marxister hänvisas till ”överbyggnaden”. Så icke hos Ljungdal. Metaforerna ”bas” och ”överbyggnad” existerar inte i *Marxismens världsbild*. Modellen passade uppenbarligen inte in. Ljungdals marxism är organisk, och bas- och överbyggnads-modellen är schematisk och mekanisk.

Produktivkraftsbegreppet ingår i ett begreppspar och kan således inte förstås utan sin motsats. Ljungdals definition lyder:

Produktionsförhållandena — det är helt enkelt de allmänna sociala *former* under vilka produktionen äger rum[...] ²⁰

Produktivkrafterna skall ses som ett ständigt föränderligt och växande innehåll — teknik förbättras, kunskapen ökar etc — som alltid motsvaras av vissa sociala ägandeformer. Relationen mellan de två är dialektisk. Vid en viss tidpunkt, när produktivkrafterna till fullo utvecklats och produktionsförhållandena tjänats till sin bristningsgräns, krossas de sociala formerna och ersätts av nya. Ljungdals beskrivning bygger på Marx idéer, som i koncentrerad form finns i ”Förordet” till *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

Klasskampsuppfattningen

I avsnittet ”Historia och ekonomi” analyseras det viktiga klasskampsbegreppet. Begreppet intar en nyckelposition i den marxistiska terminologin och i den materialistiska historieuppfattningen: ”klasskampen blir det schibbolet som djupast sett kommer att skilja den borgerliga uppfattningen av historien från den marxistiska.”²¹ Klasskampen är ”det sociala uttrycket för människornas aktiva inställning till den ekonomiska miljö som omger dem.”²² Kampen sker

¹⁶ Ibid s 149.

¹⁷ Ibid s 161.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid s 201.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid s 203.

²² Ibid s 229.

innanför den ekonomiska strukturen, eller totaliteten som Ljungdal skriver, vilken är uppdelad i olika klasser, vilka står i ett motsatsförhållande. Undertryckarna utsuger de undertryckta. Klasskampen vilar alltså på en ekonomisk grund. Författaren varnar oss dock för att halka in på den ekonomiska materialismens irrvägar. Att klasskampen utgår från ekonomin betyder inte att de handlande subjekten i den uppåtstigande klassen uteslutande agerar av ”förvärvs-begär”. Det går inte att reducera striden mellan klasserna till en ”materiell intressekamp”:

Det ligger därför i sakens natur att varje klasskamp med nödvändighet måste bli en ideologisk kamp. Den måste bli en kamp om livsinställning och värdering, om världsbild och ideal — en kamp som utkämpas på konstens, litteraturens och vetenskapens område, lika väl som på ekonomins och det sociala livets.²³

Citatet genomsyras av Ljungdals personliga livshållning och skulle kunna stå som programförklaring till hans teoretiska projekt — inte minst *Marxismens världsbild*. Vad han tidigare sagt om produktivkrafterna går igen i synen på klasskampen: ideologi och ekonomi, andliga och materiella intressen, kan inte separeras; de löper sida vid sida i kampen. Detta har att göra med den uppåtstigande klassens målsättning och förtryckets natur. Vad gäller kapitalismen är dess förtryck inte enbart ekonomiskt (utsugning) utan även ideologiskt. Mänskliga relationer fördunklas och framstår som relationer mellan ting. Marx kallade detta för ”fetischism”.

Vi har nu tangerat Ljungdals organiska samhällssyn som avslöjar sig vart han än vänder blicken — mot klasskampen, produktivkrafterna etc. Mer om denna totalitetsuppfattning längre fram. Först skall en annan diskussion tas upp, nämligen den om klasskampens *revolutionära innebörd*. Kritiker har i arbetarklassens avtynande revolutionsberedskap sett en kollaps för Marx idéer. Marx har, enligt forna marxister som H G Wells, missbedömt utsugningens psykologiska effekter på arbetarna. Felslutet Wells och andra kritiker gör enligt Ljungdal är att tolka subjekt–objekt–relationen mekaniskt och deterministiskt. Att klasskampen är revolutionär betyder enbart att proletariats situation, dess utarmning, endast kan lösas genom en revolutionär omgestaltning av samhället. Att sedan den kapitalistiska utvecklingen präglas av perioder av utjämning och ”idyll” är inget märkvärdigt. Det sociala lugnet är konjunkturbetonat och inget som varar för evigt; den minsta gnista kan leda till en revolutionär brand.

Ljungdal anför skotten i Ådalen 1931 — en illustration som vi kommer se retade gallfeber på samhällsbevarande socialdemokrater — och därpå följande strejker och stenkastning som ett revolutionärt uppvaknande: ”Vi gick hem och gömde allt detta i vårt hjärta. Vi hade känt en pust från den eviga eldström som går fram genom historien och förbränner gamla samhällsformer för att låta nya blomma ur ruinerna.”²⁴ Hegelianskt eller ej — det är vackert skrivet! Eldsmetaforiken har självbiografisk grund — Ljungdals ”paulinska” upplevelse 1919 — då han enligt egen utsaga slungades in i en krater av eld?²⁵

Totalitetsuppfattningen

När Ljungdal ser på världen ser han en enhet; när han blickar mot den borgerliga kulturen, historieskrivningen och vetenskapen ser han splittring, dekadens och eklekticism. Med kapitalismen följer mekanisering, arbetsdelning och nivellering. Även kultur och vetenskap drabbas av nivelleringsprocessen:

Världsbildens inre enhet sprängs sönder. I stället för en sammanhängande id& och stilutveckling där de olika uttrycksformerna så att säga organiskt framgår ur varandra får vi en rad varandra frenetiskt bekämpande kottier och moderiktningar. Filosofin mister sin traditionella ställning som

²³ Ibid.

²⁴ Ibid s 233f.

²⁵ Ibid s 240.

centrum för det vetenskapliga arbetet och deklinerar till ofruktbar begreppsanalys.²⁶

Specialiseringen och kommersialiseringen av kultur och vetenskap som äger rum inom kapitalismen gör att den nödvändiga ”överskådligheten” försvinner. I stället för ett enhetligt perspektiv får vi ett fragmentariskt och eklektiskt. Politiska och ekonomiska historiker levererar sina alster i ”hermetiskt tillslutna förpackningar”.²⁷ Perspektiven saknar inre sammanhang och i många fall lever den gamla idealismen vidare i nya former. Med evolutionsläran är borgarklassens sista försök till enhetlighet i världsuppfattningen till ända.²⁸ Författaren är visserligen inte blind för de nya riktningarna som positivism och den svenska Weibullskolan. Men inte heller de moderna teoribildningarna förmår skapa sammanhang: eklekticism är ordet. Svenska forskare som Heckscher och Weibull hemfaller å sin sida — och vi känner igen begreppet åt ekonomisk materialism.

Ljungdals kultur- och vetenskapskritik syftar till att motarbeta dessa tendenser, och vapnet är inget annat än marxismen och socialismen. Totalitetsuppfattningen, synen på verkligheten som en enhet, är därför, som Stefan Jonsson upplyst oss om, *normativ*.²⁹ Detta innebär att Ljungdal talar om hur det bör vara; han fordrar att verkligheten *erfars* och *gestaltas* som den totalitet den faktiskt är. Den normativa totalitetens högsta uttryck blir socialismen, och dess företrädare och förverkligande subjekt arbetarklassen. Under socialismen förverkligas ”kulturens idé om det allmänmänskliga:

Proletariatets kamp mot den kapitalistiska mekaniseringen och rationaliseringen, som till en början endast gällt dess egen ställning i produktionsprocessen, mister sin gamla begränsning och växer ut till en mänsklig gemensamma angelägenhet. Den blir en kamp för skapandet av en social ordning, där den förkrympning och andliga invaliditet som utmärker tillvaron i kapitalismens värld definitivt upphävs och ersatts med en allsidig utveckling av människornas produktiva anlag och intressen — en ny organisk kultur av långt större och mer omfattande spännvidd än någonsin den antika eller medeltida.³⁰

Mottagandet av Marxismens världsbild

Det räcker med en snabb genomläsning för att se ett mönster i kritikernas bedömning av Ljungdal. Antingen är man för eller så är man mot; antingen lovsång eller svanesång, hyllning eller sågning. Vi kan alltså tala om en klar polarisering av den svenska kritikerkåren, där möjligen någon enstaka, om ens det, kan sägas inta en ”centerposition”. Det enda som förenar de positiva recensionerna med de negativa är temperaturen: den ligger ständigt kring kokpunkten. ”Negativisterna” utmärker sig till skillnad från de positiva genom sin hätskhet, ironi och sina haranger över Sovjetunionen. Hyllningskårens texter är mer att betrakta som filosofiska och lidelsefulla pläderingar för recensionsobjektet.

Till en början verkar allt falla på plats, men när man tittar närmare på de två kritikergrupperna kompliceras bilden och vi märker att det inte entydigt går att tala om en vänster- och högerfalang. I det positiva lägret möter vi t ex Stellan Arvidsson, gammal clartéist och socialdemokrat, men också den högerradikale litteraturvetaren Fredrik Böök. Bland de fientligt inställda hittar vi ett stort antal socialdemokrater — Ivar Harrie, Sten Sjöberg m fl. Gränslinjen är alltså inte partipolitisk, det rör sig inte om kommunister versus socialdemokrater eller socialdemokrater versus högern. Snarare handlar det om en kamp inom socialdemokratiet, en kamp som är ideologisk och vetenskapsteoretisk. Jag återkommer till denna problematik nedan.

Det undersökta materialet består av de stora dags- och kvällstidningarna, kulturtidskrifter

²⁶ Se Ljungdal 1960 s 241f.

²⁷ Ljungdal 1947 s 220.

²⁸ Ibid s 186.

²⁹ Ibid s 290.

³⁰ Jonsson s 36.

samt tidningar och tidskrifter med anknytning till det socialdemokratiska partiet. Min analys omfattar tidsperioden hösten 1947 till våren 1948.

Den positiva kritiken

Gemensamt för de entusiastiska skribenterna är värderingen av *Marxismens världsbild* som en oerhörd händelse. Gunnar Aspelin, filosof och gammal bekant till Ljungdal, skriver i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* att verket är den bästa Marxstudien sedan Axel Hägerströms *Social teleologi i marxismen* (1909).³¹ I *Clarté* menar Kurt Aspelin att arbetet inte bara är det bästa vi äger på svenska språket, utan är kanske t o m internationellt sett det gedignaste!³² I den kommunistiska tidningen *Ny Dag* trycker både Olle Carlsson, kulturredaktör, och Per Meurling, författare och marxist, på bokens originalitet. Meurling skriver att ”*Marxismens världsbild* är det första grundliga svenska originalarbetet i sitt slag.”³³ Vi kan stanna där. Poängen är att samtliga positiva — inkluderande James Rössel (*Aftontidningen*), Stellan Arvidsson (*Tiden*), Nils Beyer (*Morgontidningen*), Hilding Eek (*Aftonbladet*) och Fredrik Böök (*SvD*, refuserad) — ser Ljungdals bok som epokgörande. Med detta sagt återstår att genomföra en analys av recensionerna för att se vari det epokgörande ligger.

För Fredrik Böök — vars recension alltså refuserades men ändå förtjänar uppmärksamhet — framstår bokens kvalitet i framställningen av Hegel:

Till det bästa och värdefullaste i Ljungdals bok hör den inledande undersökningen av den dialektiska metoden. På ett sätt, som vittnar både om skarpsinne och självständighet, tillgodogör sig författaren där Hegels stora filosofiska grundtanke, uppfattningen av tillvaron som en levande, organisk helhet av föränderliga element.³⁴

Gunnar Aspelin, som själv disputerade på en avhandling om Hegel,³⁵ instämmer:

Vill man förstå ekonomen och politikern Karl Marx, måste man först göra sig besvär att tränga in i hans ledande filosofiska tankar. [...] Framför allt måste man förstå Hegel, om man vill förstå Marx.³⁶

De enda som avviker i frågan om Hegels historiska betydelse och dialektikens relevans är Hilding Eek och James Rössel. Eek: ”En viss undervärdering av Marx i förhållande till Hegel föreligger kanske rent av i bokens första avsnitt [...]”³⁷ Rössel föredrar samhällssynen framför dialektiken:

I olikhet med Ljungdal räknar jag mig till dem, som godtar stora delar av marxismens samhällsyn och program utan att fördenskull vilja godta en aldrig så reviderad ”dialektisk materialism” enligt de rapsodiska, oklara och motsägande idéer, som Marx, Engels och efterföljarna betraktar som nödvändiga lagar inte bara för tänkandet utan också för tingen och skeendet i världen.³⁸

Bortsett från en och annan detaljanmärkning — Olle Carlsson och Nils Beyer retar sig t ex på Ljungdals ”schablonmässiga” klassindelning, Gunnar Aspelin på hans förenklade syn på den logiska empirismen etc — finns det bara uppskattande saker att säga om recensions-exemplaret.

³¹ Ljungdal 1947 s 222.

³² *GHT* 22/12 1947.

³³ *Clarté* 7/1947.

³⁴ *Ny Dag*.

³⁵ ”Marxistens världsbild” i Böök 1976.

³⁶ Aspelin 1925.

³⁷ *GHT* 22/12 1947.

³⁸ *Aftonbladet* 2/12 1947.

Den negativa kritiken

Gruppen av negativa kritiker är överens om vad som är fel med Ljungdals alster: Hegel och dialektiken. Den analytiske filosofen Anders Wedberg skriver i *Dagens Nyheter*:

Marxismen har delat samma öde som hela den tyska romantiska filosofin: vetenskapligt är den idag lika stendöd som Schellings naturfilosofi eller Hegels logik.³⁹

Wedberg anser vidare att Marx och Engels lagt sig till med ”Hegels metafysik” för att underbygga tron på det socialistiska samhället. Metafysiken är dock bara ett påhäng till *politiken*, marxismens ”kärna” enligt recensenten.

Anti-hegelianismen frodas också i Ivar Harries recension i *Expressen*:

Själva de Hegelska resonemangen med anspråken på att ha skapat en logik för skeendet utom räckhåll för identitetslagen, de står däremot nog inte att rädda, det torde de fack-filosofiska recensenterna ha rätt i.⁴⁰

Speciellt hegelskt löjeväckande finner Harrie Ljungdals expressiva tolkning av skotten i Ådalen vara. Han raljerar: ”Då kände han [Ljungdal] det som en lust att leva. Han hade, liksom fader Hegel en gång, sett världs-anden rida.”⁴¹ Ljungdals metaforiska framställning av rabalderna i Ådalen upprörde mången recensent. Vad de fann skandalöst var inte i första hand dess bildspråk eller, vilket kan diskuteras, dess hegelianska inspiration, utan synen på Ådalen som en *revolutionär situation*. Sten Sjöberg ägnar halva (sic!) sin recension åt att kritisera Ljungdals skildring av Ådalen. Kritiken av marxismen via Hegel stegras ytterligare och ges politisk färgning i Alarik Roos artikel:

Marxismen framstår vid sidan av nazismen som den västerländska historiens mest skrämmande uttryck för människans längtan efter tragik, för hennes destruktiva drift. Båda återgår ju också till en sida hos Hegels filosofi; en ödesdiger sida: det oetiska draget, undfallenheten för, ja, dyrkan av verkligheten.⁴²

Som vi ser finns det olika aspekter på Hegelkritiken: Wedberg och Harrie ogillar Hegels ”ovetenskaplighet”, Roos hans dragning åt det oetiska och destruktiva.

Hos de negativa finner vi den bland antimarxister så populära jämförelsen mellan marxism och religion (kristendom). Jämförelsen, som är ett likställande av de två systemen, syftar till att ytterligare diskreditera Ljungdals bok, påvisa dess ”ovetenskaplighet”, ”metafysik” och ”dogmatism”. Ivar Harrie:

För Ljungdal ter sig Marx-Engels budskap, liksom Paulus för en kristen teolog, som kulminationen av mänsklighetens tankearbete, som det i allt väsentligt slutgiltiga beskedet om världsbyggnaden och världshistorien.⁴³

Anders Wedberg skriver samma sak:

För den kommunistiska sekten har Marx och Engels skrifter fått samma auktoritet som bibeln för de kristna. [...] Det är just marxismens filosofiska utanverk, dess spekulativa dogmatik, som Arnold Ljungdal vill väcka till nytt liv i sin bok *Marxismens världsbild*.⁴⁴

Ljungdals bok handlar alltså om tro, inte vetande; dessutom om en tro som är *dogmatisk*. Man får emellertid intrycket av inkonsekvens när sedan recensenterna påpekar glappet mellan Marx och Ljungdal. Sociologen Bertil Pfannenstill skriver att Ljungdal ”hyst för stor vördnad” för lärofäderna, men verkar samtidigt osäker på vad vördnaden gäller:

³⁹ *Aftontidningen* 5/11 1947.

⁴⁰ *DN* 22/1 1948.

⁴¹ *Expressen* 19/1 1948.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *GHT* 25/11 1947.

⁴⁴ *Expressen* 19/1 1948.

Det är ej lätt att bedöma i vad mån Ljungdals exegetik är riktig eller ej. [...] Ljungdals tolkningar blir så mycket svårare att verifiera som han underlåter att ge sidoanvisningar till de ställen han anför hos Marx eller dennes lärjungar, och ofta svävar man i ovisshet om huruvida det gäller ett uttalande av Marx eller Ljungdals egen tolkning av uttalandet.⁴⁵

Det kan inte vara roligt att hamna i klorna på dessa recensenter som rackar ner på dogmatismen och samtidigt på den fria hållningen till materialet!

Det enda som recensenterna kan ge halvhjärtat *critical support* är den materialistiska historieuppfattningen. Men detta ”stöd” är så fullt av reservationer, invändningar och omskrivningar att det blir svårt att tala om någon uppskattning av teorin. Pffannenstill tar udden av den marxistiska historiesynen genom att skriva: ”Hans uppfattning står i stort sett i god överensstämmelse med den moderna sociologiens.”⁴⁶ I en artikel i *Tiden* skriver Krister Wickman och Råland Pålsson att teorin är användbar om den frikopplas från ”marxsk socialism” och enbart praktiseras som en ”empirisk metod”. Ekonomin är viktig, erkänner artikelförfattarna, men påhäng som dialektik och historiefilosofi måste skrotas.⁴⁷ Återigen ser vi hur det påstått ovetenskapliga skiljs från det vetenskapliga.

Så långt den teoretiska kritiken. Det dominerande i de negativa recensionerna är dock långt ifrån filosofi och samhällsteori. Störst utrymme får politiken. Jag har redan nämnt Ådalen och raseriet skildringen väckte hos Ivar Harrie och Sten Sjöberg. Efter ett meningsutbyte mellan författaren och Sjöberg framhärdar recensenten:

Min väsentliga anmärkning mot Ljungdals bok riktades mot den höggradigt slarviga och verklighetsförfalskande historieskrivningen om ådalshändelserna 1931.⁴⁸

Oftare förekommande än Ådalen är kopplingen till Sovjetunionen. Ljungdals bok föranleder recensenterna till reflektioner över arbetsläger, slavarbete och terror. Stalin är Marx logiska konsekvens. Så här kan det låta:

Vad säger en man som Ljungdahl [sic] om detta slavarbete? I slavlägren finns många kommunister, som säkert väntat ett annat öde. Ljungdahl är tillräckligt individualist för att ha utsikter att hamna i slavläger, om Sverige bleve sovjetiskt. Det räcker kanske inte att han lyft på hatten för Robespierres och Stalins ”ideologiska disciplin och fasthet”.

På grundval av en och annan rad — t ex den i sammanhanget opassande referensen till ”Stalins skapande marxism” — misstänkliggörs Ljungdal som blodtörstig jakobin. Kritikerna ser vad de vill se och missar exempelvis Ljungdals kritik av den stalinistiska arkitekturen.⁴⁹ Stalinstämpeln på författaren ter sig som en stor ironi, om man ser på innehållet i boken. Författaren framhåller också detta i ett genmäle:

Verkliga förhållandet är att min bok från första sidan till den sista är tillkommen i polemik mot den mekaniska materialism som i Bucharin har sin mest framträdande representant.⁵⁰

Om man sedan väger in det Nils Beyer — en positiv recensent som på denna punkt dock framför sina dubier — skriver om Ljungdals tystnad i fråga om begreppet proletariats diktatur, blir det än svårare att få grepp om de politiska anklagelserna:

Likaså kan man säga, att problemet om ”proletariats diktatur” alltför lättvindigt överhalkats. I en strävan att inte göra boken till ett tillhygge i polemiken mellan socialdemokrater och kommunister har Arnold Ljungdal inte närmare angett, vad han egentligen åsyftar med detta vanskliga begrepp.⁵¹

⁴⁵ DN 22/1 1948.

⁴⁶ SDS 27/12 1947.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Wickman & Pålsson 1948.

⁴⁹ Frihet 2/1948.

⁵⁰ Ljungdal 1947 s 280.

⁵¹ Frihet 1/1948 s 25.

Sammanfattning och utblick

Min genomgång av mottagandet av *Marxismens världsbild* visar på en klar polarisering av den svenska kulturvärlden. Å ena sidan såg vi hur en handfull skribenter hyllade boken som banbrytande och originell, å andra sidan såg vi hur lika många omtalade den som förlegad, ovetenskaplig och politiskt farlig. Jag har redan antytt att konflikten mellan grupperna handlar om en uppgörelse inom socialdemokratins. Konflikten gäller marxismen. Bland de positiva kritikerna är två tredjedelar gamla clartéister — Beyer, Aspelin, Arvidsson — och har således skolats i marxistiskt tänkande under mellankrigstiden. De tre är också socialdemokrater. Mot dessa tre står den ”nya” socialdemokratins och den sociala ingenjörskonsten, klassförsoningen, rationalismen och antimarxismen. Ivar Harrie, Krister Wickman och Råland Pålsson är exponenter för denna ståndpunkt. Wickman försöker i *Libertas* ge en förklaring till de radikalt olika bedömningarna av Ljungdal:

I motsats till Nils Beyer och James Rössel har den yngre generationen socialdemokrater på ett kanske inte alltid så taktfullt sätt visat sitt missnöje med både Ljungdals bok och marxismen. När de gör det är de exponenter för en idéutveckling inom socialdemokratins som nu kan anses definitiv. Den fixerades i efterkrigsprogrammet och innebär kort sagt att totallösningarna av samhällsproblemen övergetts och ersatts med en kritiskt arbetande experimentalism.⁵²

Generationsförklaringen som Wickman här använder är knappast riktig. Idéförändringen inom SAP inleddes redan under Per Albin Hansson. Vad som är riktigt är däremot att kampen är ideologisk och att valet står mellan ”totallösningar” (marxism) eller ”experimentalism” (folkhemstanken).

När vi går över till Wedberg och Pfannenstill — den ene filosof den andre sociolog — måste vi naturligtvis se saken mer teoretiskt. Wedberg var anno 1947 analytisk filosof, och var man det gällde det att röka ut all ”metafysik” och ”historiefilosofi”. Marxism och existensialism drabbades av hans penna.

För att vidare kunna förstå den negativa kritiken måste man se den i ett europeiskt perspektiv. Krigsslutet och det begynnande kalla kriget spelar en viktig roll. Efter kriget inledde SAP sin kamp mot kommunisterna i fackföreningarna och sin marsch mot Amerika. Det antiintellektuella kulturklimatet och den stereotypa samtalsordning som föddes under 1950-talet — Ljungdal talar då om en ”idébarbarisering” — kan redan skönjas i t ex Alarik Roos och Anders Wedbergs artiklar. Man vägrar se marxismen som ett idésystem och marxister som jämbördiga diskussionspartners. För ögonen har man Gulag. Till syvende och sist konstruerar dessa män ett enda långt kriminellt stamträd: Marx-Engels-Lenin-Stalin. Antikommunism förenas med antimarxism. Alla nyanser försvinner och man kan sympatisera med Ljungdal när han i en utdragen och allt annat än givande tidningspolemik mot Sten Sjöberg suckande sluter sig till att denne måste ha en ”intellektuell defekt”.⁵³

Mycket av vad de negativa kritikerna skriver skjuter vid sidan av målet, men inte riktigt allt. Till skillnad från de positiva clartéisterna ser de problemet med Ljungdals fria förhållande till sina källor. Vad är Ljungdal, vad är Marx?

Ljungdal gör ingen skillnad. Men i mångt och mycket är det, som vi sett, *hans* världsbild boken handlar om. Bök förstod detta och döpte sin recension till *Marxistens världsbild*.

Det är ingen lätt uppgift att sammanfatta innehållet i en så rik — ibland överlastad bok som *Marxismens världsbild*. Bokens kärna är dialektiken; det är den som är den organiserande och sammanfogande principen: i teorin, i historien, i naturen. Dialektiken är också förändringens princip. Den bryter verklighetens stillestånd och skapar något kvalitativt nytt. Om dialektiken är textens centrum, så är materialismen (i ontologisk, kunskapsteoretisk och historisk mening)

⁵² *Morgontidningen* 13/11 1947.

⁵³ *Libertas* 1/1948 s 9.

dess nödvändiga komplement. Materialismens (i historisk och dialektisk form) styrka är att den ser verkligheten som alltings förutsättning; den återför idéer och mänskliga förhållanden till det konkreta. En historisk och dialektisk materialism söker sig fram till människan, inte som idé, utan som konkret varelse; samtidigt determinerad och fri. Därav följer att marxismen, framhäver Ljungdal, ytterst är en radikal humanism.

En karaktäristik av Ljungdals marxism kan göras på olika sätt. Vi kan kalla honom hegeliansk marxist med ”ortodoxa” inslag (naturdialektiken). Vi kan också definiera hans världsbild som en organisk verklighetsuppfattning, där motsatserna står mot varandra (dialektiken) och upphävs i nya högre former.

LITTERATUR

Anderson P, *Om den västerländska marxismen* Malmö 1984

Aspelin G, *Hegels praktiska filosofi. Under åren 1800-1803* Lund 1925

Böök F, *Kritiskt bokslut* Stockholm 1976

Jonsson S, ”[Arnold Ljungdals marxism](#)” i *Arkiv* nr 60/ 1994

Ljungdal A, *Tiden och tron* Stockholm 1926

Ljungdal A, *Kulturen i fara* Stockholm 1927

Ljungdal A, *Nihilismens filosofi* Stockholm 1943

Ljungdal A, *Marxismens världsbild* Stockholm [1947] 1967

Ljungdal A, *Oavslutat porträtt* Stockholm 1960

Ljungdal A, *Problemet Kierkegaard* Stockholm 1964

Ljungdal A, *Georg Lukács och marxismens estetik* Stockholm 1967

Myrdal J, *Strindberg och Balzac. Essayer om realismens problem* Stockholm 1981

Stenkvist J, Arnold Ljungdal, *Clarté och tjugotalet* 1971

Zachrisson B, ”Arnold Ljungdal i kulturkampen” i *Clarté* 2/1990

Wickman K & Pålsson R, ”Ideologisk upplösning och förnyelse” i *Tiden* 3/1948

Lästips – mer om A Ljungdal:

David Brolin: [Samhällsnyttan och moralen – Arnold Ljungdals kritik av folkhemmets filosofer](#)

Stefan Jonsson, [Mannen som såg tidens eldström. Anteckningar om Arnold Ljungdals marxism](#)